

Fiáth Titanilla

Szexualitás a börtönben¹ (1. rész)

2011 novemberében azzal a céllal látogattam el egy vidéki börtönbe, hogy interjút készítsék egy ott elhelyezett transznemű fogvatartottal. Az intézet dolgozóitól kapott információk, illetve a budapesti elítéltektől származó pletykák alapján tudható volt, hogy az illető „teljesen nőies”, sőt Csillának is hívják. Az interjú első néhány perce életem alighanem legkínosabb élményei közé tartozik. Miután az udvariasságomat és előítélet-mentességemet bizonyítandó megkérdeztem S. Lajost, hogy szólíthatom-e Csillának, teljesen elképedt. „Most gúnyolódik velem? – kérdezte. – Honnan tudja maga, hogy ezzel piszkálnak itt?” A beszélgetés során kiderült, hogy Lajos annak ellenére, hogy megjelenésében rendkívül feminin, önmagát egyáltalán nem tartja nőnek. „Meleg vagyok, kint egy férfivel élek együtt, de természetesen férfinak tartom magam – mondta, elfogadva a bocsánatkérésemet. – Igaz, nem úgy vagyok férfias, ahogy a többiek itt, de attól még nem vagyok nő, hogy nőiesebb vagyok, mint a nagy átlag.”

A későbbiekben egyébként igen jó hangulatú interjú kezdeti nehézségeiből több, a fogvatartottak nemi identitásához és szexuális orientációjához kapcsolódó problémakör is kirajzolódik. Lajos téves besorolása és a „nő”, illetve a „transzszexuális” címkék felvetik a börtönökben elhelyezettek maskulinitással/feminitással kapcsolatos elképzeléseinek kérdését. Egyrészt, ki számít „férfias férfinak” a hazai fogvatartottak körében, és mennyire egyöntetűek a maskulinitásról alkotott fogalmaik? Másfelől hogyan alakítják ki a nemi identitásukat a férfi- és női börtönökben elhelyezett transznemű elítéltek? Milyen gyakorlatokat követnek annak érdekében, hogy a biológiai nemükkel nem egyező nemüként ismerje el őket a környezetük, illetve milyen a kapcsolatuk a zárt intézetekben elhelyezett társaikkal? Végezetül az ellenkező nemű szexuális partnertől való megfosztottság problematikáját² is érintve kérdés, hogyan vélekednek az elítéltek a homoszexualitásról, hogyan kategorizálják azokat a szexuális gyakorlatokat, amelyekben vagy önmaguk is részt vesznek, vagy csupán tanúi azoknak, valamint hogyan értékelik a – felnőtt korúak börtöneiben viszonylag ritka – szexuális erőszakot.

„Férfias férfi? Ez én lennék” – Maskulinitás a börtönben

„A börtön az az ultramaskulin világ, ahol valójában senki sem beszél a férfiaságról” – állítják *Prison Masculinities* című kötetük bevezető tanulmányában Sabo és mtsai. (2001). A genderszemponitú kriminológiai kutatások fontosságát hangsúlyozva megállapítják, hogy a férfibörtönök lakóinak világképe és mindennapi gyakorlatai

¹ A tanulmány megírásában nyújtott segítségért köszönettel tartozom kollégáimnak, tanárainknak, azoknak a fogvatartottaknak, akik az idézett történeteknek és egyéb élményeiknek a megosztásával a munkámat segítették, illetve Fiáth Mariannának az ötletekért és a nyelvi átfésülésért.

² A hazai börtönökben nincs lehetőség az ún. „intim beszélőre”, vagyis a fogvatartottak az intézetben belül nem élhetnek nemi életet a civil partnereikkel.

nehezen értelmezhetőek a *hegemón maszkulinitás* fogalmának figyelmen kívül hagyásával. A Connell által kidolgozott elképzelés szerint a nyugati világban általánosan elfogadott és egyeduralgató férfiasság a heteroszexualitás, az erőszak és a könyörtelen versengés felértékelődésével, illetve a nőiesség és a hegemón maszkulinitásnak meg nem felelő, alárendelt férfiasságkonstrukciók elutasításával/megvetésével jellemezhető. Amint azt számos különböző szerző is megállapítja (pl. Jewkes, 2005), a zárt intézetekben a hegemón maszkulinitásnak különösen szélsőséges, a testi erőszakra és a hatalom agresszív úton történő megragadására épülő formája jön létre, amely szinte egyeduralgató értékrendként alakítja a börtön társas életét.

Ha a fogvatartotti státuszhoz elsősorban a hatalomtól való megfosztottságot és az engedelmesség kényszerét kapcsoljuk, érthetővé válik, miért tekinti számos kutató az alkalmazkodás és az ellenállás elsődleges eszközeinek a konfrontációt és az erőszakon alapuló „rabkódexet”. Mivel a börtön nem kínál egyéb, a civil életben hozzáférhető lehetőségeket a férfiasság konstrukciójához – lásd a heteroszexuális kapcsolatok tilalmát vagy a családról való gondoskodás és az anyagi sikeresség legális lehetőségeinek hiányát –, az elítéltek a kriminalitás, a szabályszegések, illetve a „gyengébbek” elnyomása által igyekeznek újradefiniálni a férfiasság kritériumait (Messerschmidt, 2001). A hegemón maszkulinitás kizárólagossága mellett legfontosabb érv többnyire maga a *fogvatartotti hierarchia*, amelyben az uralkodó pozíciókat a domináns, az erőszak alkalmazására bármikor kész elítéltek szerzik meg, miközben a nőies jegyeket mutató, homoszexuális, illetve gyenge fizikumú rabtársak alárendelteké válnak (Sabo és mtsai., 2001).

Annak ellenére, hogy több, a testépítés és a kidolgozott izomzat fontosságáról (Fiáth és mtsai., 2010), illetve a testméret szabászati trükkökkel történő, illuzórikus növeléséről szóló írásomban (Fiáth, 2011) magam is kiemelttem a fizikai erő és az agresszivitás dominanciát biztosító szerepét, a hegemón maszkulinitásnak mint a börtönökben uralkodó férfiasságkoncepciónak a kizárólagosságát megkérdőjelezném. Egy kalkuttai férfibörtönben végzett terepmunka (Bandyopadhyay, 2006) tanúsága szerint a zárt intézetben a maszkulinitás *különböző olvasatai* versengenek egymással. Való igaz, hogy a dominanciához az „erősnek” a „gyengébb” felett aratott győzelme járul hozzá, ámde a „gyengeség” meghatározásai a börtönben jelen lévő csoportok eltérő értelmezésén alapulnak.

Bandyopadhyay szerint a kalkuttai börtönőrök, akiktanult, a személyzethez közel álló férfiak, önmagukat a társaiknál több hatalommal rendelkezőnek látják, hiszen szabadon eljuthatnak olyan területekre is, ahová a többi fogvatartottnak tilos belépnie, és számos pluszjuttatást szereznek az örök manipulációja által. Ezzel szemben az elit munkakörökhöz jutás szempontjából esélytelen, agresszívebb rabok az írkokokat szolgálknak/csicskákknak címkézik, akikből – velük ellentétben – hiányzik a férfias büszkeség. Hasonló a könyvtárosként, stúdiósként, őri takarítóként dolgozó elítéltek helyzete a magyar bv. intézetekben is. Amíg magukat a „benti hírnevet megvető”, a civil életben történő érvényesülésre készülő, értelmes és kontrollált férfiaknak látják, addig a többiek szemében puhány árulók, akik a talpon maradásukat kizárólag a személyzet védelmének köszönhetik. A börtönbeli tekintélyt az indiai és a hazai példák alapján a testi erőn kívül a bűncselek-

mény jellege, az intelligencia, a kapcsolati tőke minősége és az anyagi helyzet is meghatározhatják. A kizárólag a fizikai fölényükkel és a többiek elnyomásával érvényesülni kívánó elitéltek könnyen más, dörzsöltebb rabok „katonáivá” válhatnak – ami természetesen már egy alárendelt pozíció (Fiáth, 2009). Annak ellenére tehát, hogy elmondhatjuk: a börtönök a hatalmi egyenlőtlenségek prototipikus terepei, a domináns és alárendelt pozíciók nincsenek „lehorgonyozva”. A zárt intézeteket a hatalomról való folyamatos tárgyalások/egyezkedések jellemzik a struktúra zártsága vagy dermedtsége helyett (Bosworth, Carrabine, 2001).

A hierarchikus viszonyokon kívül a hegemon maszkulinitás egyeduralma mellett második érv a *nők megvetésével* kapcsolatos. Amerikai szerzők (Kupers, 2001; Sabo és mtsai., 2001) az állítást részben azzal támasztják alá, hogy a státuszpiramis alsóbb szintjein található szerepeket az elitéltek a férfiaság hiányával határozzák meg, és a nőkre jellemzőnek tartott karakterisztikumokkal festik le. A megerőszakolásra vonatkozó kifejezés – „I'll make a woman out of you!” – ugyancsak jelzi, hogy a megcsontított férfiaság lényegében az alárendelt nőiességgel egyenértékű. Látványlag hasonló logikát fejez ki egy magyar elitelt írása is: „Akik gyáván elhullanak edzésen, lánynevet kapnak azonnal. Z. is feladta, ha néha játszottam vele, ezért őt is úgy hívtam: a kurvám. A vamzerok is azonnal kurvák meg köcsögök.”

Noha úgy tűnhet, hogy a megvetettek nőként való megjelölése egyben a nőkkel szembeni értékítéletet is kifejezi, a börtönélet egyéb területeiről származó példák megkérdőjelezzik ezt a következtetést. Az *Ezel – Bosszú mindhalálig* című szappanopera recepcióját vizsgáló kutatásom eredményei (Fiáth, 2012) inkább a nőkkel szembeni gáláns, lovagias attitűdökre utalnak. Hasonlóképpen a drogpreevenációs csoport számára kiadott egyik írásbeli feladatban, amelyben a résztvevőknek be kellett mutatniuk a „férfias férfit”, szinte valamennyi elitelt a „családjáért mindent megtesz”, illetve „kényezteti a feleségét” jellegzetességekkel írta le a „macsót”. Az edzésről író elitelt szóban elmondta, hogy nem gondolja, hogy akár ő maga, akár a rabtársai többsége lenézne a nőket. Ezekben az esetekben inkább a férfiak *gyengesége* van ki-pellengérezve (az pedig számára egyértelmű és mindenfajta értékítélettől mentes kijelentés, hogy a nők fizikailag gyengébbek, mint a férfiak). A „kurvának” címkézés ettől eltérő probléma: ilyenkor nem egyszerűen nőnek minősítenek valakit, hanem olyan embernek, aki *eladja* magát, mint ahogy ezt például az árulók teszik.

Hogy a „nőnek” címkézésben nem feltétlenül a nők megvetését érhetjük tetten, mutatja azoknak a fogvatartottaknak a viselkedése is, akik a „pszichológusi meghallgatásuk” során valamilyen, a „női fül” számára feltételezhetően sértő eseményről számolnak be: „Ne haragudjon, hogy így mondom, de, hm... Szóval így együtt voltunk éppen a feleségemmel, amikor elfogtak a rendőrök.”, „Most nem akarom maga előtt mondani, hogy mit csinált a zárkatársam, mert maga mégiscsak egy nő, ne tessék haragudni, de berivózott és így... Odahugyozott az ágya mellé.” Ezzel párhuzamos J. István története is, akivel egyik nap a lépcsőfordulóban találkoztam. Rémülten mesélte, hogy néhány szem gyógyszer találtak a ruhájába varrva, ami tulajdonképpen az unokatestvéréé volt. Tartott attól, hogy a fegyelemsértés miatt kikerülhet a védett körletrésről: „Nem akarom megsérteni azzal, hogy így mondom, de az alsónadrágomban találták – mondta zokogva,

majd hozzátette: – Ne haragudjon, hogy sírok.” A történetekből kiderül, hogy nem csupán olyan esetekkel találkozhatunk, amikor egy férfit az elvárt maskulin viselkedés hiánya miatt nőnek címkéznek. Az idézett fogvatartottak éppen amiatt kértek tőlem mint nőtől bocsánatot, mert „férfiasítottak” azáltal, hogy „férfifülnek való beszédeket” kellett végighallgatnom tőlük. A genderproblematika J. István esetében tárul fel leginkább, aki – a saját ítélete szerint – két szabályt is áthágott. Az alsónadrágja emlegetésével „maszkulinizált” engem, hiszen idős roma emberként ilyesmiről nőekkel nem beszélhetett volna, másrészt a saját viselkedését sem tartotta megfelelőnek, mivel férfiak „nem szoktak” sírni.

A „maszkulinak” a „feminintől” történő szigorú elválasztását mutatják az alábbi helyzetek is: „A nőies viselkedésük azonnal kapják az ívet – számol be a „nem helyénvaló” cselekvésekről egy fogvatartott. – Vannak pózok álláskor, üléskor, fekvéskor, amelyeket egy férfi egyszerűen nem tehet meg, mert rögtön megy a vérért. Ilyenek például a keresztbe tett lábbal ülés, a pucstás, a váll fölötti hátranézés, amit inkább nők szoktak.³ [...] Nőies tevékenységnek számít a mosás és a takarítás is, de hát ezt mindenkinek meg kell csinálnia, bár van, aki inkább fizet azért, hogy ne kelljen. És valóban lehet ezt is nőiesen csinálni. Volt egy srác, aki kimondottan szeretett takarítani. Előfordult, hogy bejött a zárkánkba, és nem tetszett neki, ahogy fel volt takarítva. Mindenkit helyrezavart, és megcsinálta az egészet egyedül. Hozzá kell tennem, egyébként tényleg buzis volt a srác. Talán még a masszírozás sorolható ide. Ez is nőies, és ezt sem csinálják már egy rangon túl. Ennél talán közrejátszik az is, hogy néhány homoszexuális kapcsolat a masszírozatásból indult ki.”⁴

A „nőiestől” való merev elhatárolódás hátterében a homoszexualitástól és a melegnek bélyegzéstől való félelem is szerepet játszik, amiről a vonatkozó fejezetben részletesen szót ejtek még. Az *expresszív* – elsősorban a személyközi kapcsolatokra és érzelmekre koncentráló, finom, megértő, empatikus stb. – nőiességgel szemben a fogvatartottak által kívánatosnak tartott férfiasságot *instrumentális* jellemzőkkel – határozott, a céljait követő, aktív stb. – írhatjuk le (Eagly és mtsai., 2000). Több, a börtönközösséggel foglalkozó vizsgálat megemlíti az érzelmkifejezésnek mint a gyengeség vállalásának tilalmát férfi elítéltek között (pl. Sabo, 2001; Jewkes, 2005). Természetesen az emóciók kimutatásának szabályai az egyszerű elutasításnál jóval

³ Ahogy később a sírás kifejezésének szabályaival kapcsolatban is látni fogjuk, a különböző viselkedések megcímkezésekor nem mindegy, hogy ki az a személy, akinek a magatartását maskulinaként vagy femininként értékeli. Nem egyszerűen a cselekvés járul hozzá a rabhierarchiában betöltött pozícióhoz, hanem fordítva is így áll a helyzet. Bizonyos fogvatartottak a presztízsük elvesztése nélkül is megtehetnek egyébként nőiesnek tartott dolgokat, míg másoknak sokkal óvatosabbnak kell lenniük a stigma elkerülése érdekében: „Érdekes volt ma egy beszélgetés a fizioterápia várójában – írja egy elítélt. – Beszélgettünk egy sráccal a gyógytornáról, és panaszkodott, hogy ha a zárkán csinálja a gyakorlatokat, mindig csúfolják és kinevetik. Nem egy rossz gyerek, mégis kinevetik. Ezzel szemben, amikor én csinálom a zárkamon a gyakorlatokat, soha nem nevetnek, sőt sokszor odajönnek beszélgetni a feladatokról.”

⁴ A „nőnek” címkézéstől való félelmet a börtön személyzete is kihasználhatja, ahogy ez legutóbb egy verekedés kapcsán történt. Mivel az elítéltek nem voltak hajlandóak megnevezni az elkövetőket, a nevelő kiállította őket a folyosóra: „Elkezdte szidni a rabokat, hogy csak csoportban erősek, egyedül meg sírnak, mint a lányok, meg ilyeneket – számol be a történetekről egy fogvatartott. – Erre az egyik fel is szólalt, és elkezdte védeni magát, hogy ő igenis férfi. Jó, akkor jöjjön csak! És már vitték is kihallgatni.”

sokrétűbbek. A *harag* például az az érzelem, amellyé számos egyéb, a lelki fájdalomra és megtörtésre utaló emóció – félelem, aggodalom, szomorúság – átalakítható. Az elítéltek halálhír hallatán vagy egy-egy kudarcos kedvezménytárgyalást követően sok esetben inkább „idegesnek” érzik és mutatják magukat, mint csüggedtnek. „Dominancia kifejezésére nagyon jó a harag – írja egyikük – vagy a színlelt harag. Erre néhány éve jöttem rá. Eljátszottam, hogy haragszom valakire valamiért. Jól sikerült. Ezután jól fel tudtam használni mások irányítására. Azt hitték, ideges vagyok rájuk, és visszaléptek.” Úgy tűnik tehát, hogy az érzelmerkifejezés korlátozottsága mellett bizonyos, férfiasnak tartott érzelmeket kimondottan bátorít az elítéltközösség, sőt a férfias férfi attribútumának is tart.

A lelki kínra utaló, a keménység normájával szemben álló érzelmek kifejezésének megvannak a maga forgatókönyvei: „Gyász vagy hasonló tragédia miatti sírás megengedett, ha valaki sírni akar. Másért nem lehet, nem is nagyon szoktak. Ha valaki sírna valamiért – mondjuk, nem bírja a börtöt, nem jött csomagja vagy hasonló –, az biztos, hogy kapna vérszívást. Egyszer volt egy fiatal gyerek a zárkánkban, és a többiek szívták a vérét a buziskodással. Volt egy ügye, amiben sértett volt. Keresztkérdésekre végül elismerte az erőszakot, kicsit sírt is. Ezután ment a vérszívás, és nemcsak a sírás miatt. Egy másik gyerek is sírt, de ő amúgy is gyenge volt. Persze nem lett elfelejtve a sírás sem. Nem volt presztízsük egyébként sem, majdhogynem mindegy is volt nekik.”

Előfordult olyan eset is, amikor a „gyengébbeknél” nagyobb tekintéllyel bíró jögyerek fakadt sírva, azonban úgy tűnik, az adott helyzetben érthető és megengedett volt az ellágyulás: „Ma volt az anyák napi ünnepség, a zárkatársam lenn volt, ő mesélte az egészet. Néhányan versekkel készültek a fiúk közül. Amikor az anyák bevonultak, már akkor volt, aki bekönnyezett, aztán a fegyházas T. (*egy viszonylag nagy tekintélynek örvendő elítélt – F. T.*) a vers közben elsírta magát. Innentől kezdve elszabadult valami, mert mindenki könnyezett. Az anyáknál ez végül is természetes. A zárkatársam és a mellette ülő spanja azt mondták, tartani fogják magukat. Nem sikerült. Az anyja a kemoterápia után fejkendőben jött be hozzá, nem csodálom, hogy sírt. Jól tudom tartani magam ilyen helyzetekben, de ha anyám is így jönne be, azért bepárásodtam volna én is. Ez amúgy is olyan alkalom és helyzet, ahol nem férfiatlan dolog a sírás.” Különösen akkor, tegyük hozzá, amikor egy, a hierarchiában magasan álló fogvatartott a saját példáján keresztül fosztja meg a sírást a „férfiatlanság” bélyegétől (hiszen T.-t senki sem nevezné „femininnek”).

Kimmel szerint (idézi Evans, Wallace, 2008) a maskulinitást leginkább érvénytelenítő érzelem a *félelem*. Ezt leküzdendő gyakran tanácsolják tapasztaltabb elítéltek az újoncoknak, hogy még azokban az esetekben is „álljanak ki magukért”, amikor az erőviszonyok felmérését követően azonnal láthatóvá válik, hogy elveszítik a küzdelmet. A „rettenthetetlenség” gyengébb fizikumúak esetében ugyanakkor a „bolondsággal”, „elmebajjal” is egyenértékűvé válhat. A megmérettetés vállalásának performansa általában a sérülésekkel szembeni „abnormális” közönyt és a beszámíthatatlanságot hangsúlyozza, például amikor egy kisebb termetű elítélt üvöltözni kezdett a zárkán a társaival: „Leszarom, hogy ötvenes karotok van, fogom a késem, azt elvágom a torkotokat! Ha kell, száz évet ülök Szegeden, hol érdekel?!”

A reális veszélyhelyzetekben félelmet nem érző „bolond” az ehhez hasonló esetekben éppen azáltal válik védetté, hogy lehetetlen bejósolni, mire számíthatnak tőle a többiek (hiszen kiválóan tapint rá a legerősebbek gyenge pontjaira, például arra, hogy éjszaka, alvás közben nem képesek megvédeni magukat egy késszúrástól). Az egyébként gyengeségként értékelt pszichiátriai abnormitás így erővé, hogy úgy mondjam, egy más típusú maszkulinitássá alakítható át. Hasonlóképpen: noha a félelem a legkevésbé férfias érzelmek egyike, a kint maradtokért való aggodás, az úgynevezett „féltség” szintén lehet maszkulin, amikor az illető családjához való erőes kötődésének és elkötelezettségének bizonyítéka.

Az érzelm kifejezés szabályait a hatalmi viszonyok mellett az etnicitás is árnyalhatja. Roma fogvatartottak körében gyakori például a hallgatóéneklés⁵ a zárkákban: „Ilyenkor előfordul, hogy sírnak is, de általában együtt teszik – írja egy nem roma elítélt. – Azt mondják, mivel cigányok, bennük több érzés van, és ezt gyakran eltúlozva meg is mutatják.” A romaidentitás ezek szerint képes átírni a börtönben egyeduralkodó(nak képzelt) maszkulinitásnormát, bizonyos helyzetekben lehetővé téve az emóciók közösség előtt történő nyílt vállalását. Érdekes ugyanakkor a nem cigány fogvatartottak ítélete. A hallgatókat éneklő, síró romák ebben a kontextusban nem „nőiesekként”, hanem „túlzókként”, hiteltelenekeként értékelődnek (mint ha a cigányságra általánosságban jellemző volna az érzelmeknek a benyomáskeltés érdekében történő felerősítése). Mindebből láthatjuk, hogy a „hazudós, képmutató cigány” sztereotípiája jelen esetben felülírja a nemek bináris oppozícióját. A férfινό ellentétpár kibillen, és az érzelmeket kifejező romák sokkal inkább *cigányokként* jelennek meg a kategorizációban, mint „nőies, puhány férfiakként”.

A hierarchikus viszonyok többértelműsége, az érzelm kifejezésre vonatkozó szabályok vagy a nőekkel kapcsolatos vélekedések alapján levonható következtetések arra utalnak, hogy a férfiasság konstrukciója a zárt intézetekben jóval bonyolultabb, mint ahogy azt a hegemon maszkulinitás szabályrendszeréhez való egyszerű igazodás teóriája sugallja. A börtönközösség rétegzettsége, a változatos helyzetek, illetve a különböző intézetek, körletek – például a fiatakorúak börtönei vagy az *overprotective* részlegek férfiasságnormáinak különbségei, vö. Sim, 2006 – az alkalmazkodás eltérő formáit igénylik, ezzel párhuzamosan pedig a maszkulinitás különböző „performanszait” hozzák létre. „Nem sokat gondolkozunk arról, mennyire férfias a viselkedésünk – írja egy elítélt. – Talán a minél nagyobb dominancia kimutatása a férfias. A hang, a beszéd nagyon fontos. El szokták torzítani sokan. Minél mélyebb és határozottabb, annál férfiasabb. A telefontól viszont tetszik, amikor hallom, hogy valaki beszél, és meg lehet mondani, hogy kivel. Nővel lágyabban,

⁵ Michael Stewart antropológus egy oláh cigány közösségben végzett terepmunkája kapcsán az alábbiakat írja a közös éneklésről: „Ezeknek a daloknak a szövege általánosságban a roma élet sztereotíp vagy ideologikus módon hangsúlyozott pillanatait jeleníti meg. A szomorúságról szólnak, az árvaságról vagy a börtönről, a cigány anyák fájdalomról az elváláskor, arról, hogyan vágnak vissza a romák a nyomorúságnak, amikor az evés-ivás révén megfordítják a testvéreik kedvét, a vásári alkuról, a cigány nőkről és arról, hogyan csalják meg a férjüket. Hangulatuk szomorú, és a férfiak gyakran közbekiáltanak az élet »nagy szomorúságát« (*bari briga*) emlegetve. A dalok gyakran szó szerint sírásba fulladnak, és könnyekre fakasztják a romákat is” (Stewart, 1993).

kedvesebben, szülővel másképp, barátokkal lazábban, mert úgy férfias. A telefonálás után egy alárendelttel megint másképp. Az arc is változik: az összeszűkített szem, a mérges kifejezés a férfias. De ha ebből mindegyiket túljátssza valaki, akkor gyakran látható lesz az »álmenő«. Ebben az esetben viszont csökken a dominanciája, mivel ezt sokan észre is veszik, és már gyengének érzik, vagy csak hülyének.”

Hasonlóan érdekesek azok a beszélgetések, amikor a fogvatartottak az ártatlanságukat bizonyítandó arról mesélnek a „pszichológusi meghallgatások” során, hogy a bűncselekmény elkövetésének időpontjában „rosszor voltak rossz helyen”. Ilyenkor – annak ellenére, hogy egy kérdőíves vizsgálatom eredményei alapján kiderült, hogy az *önirányítottság* a legfontosabb érték férfi fogvatartottak körében – egyértelmű, hogy a beszélő úgy konstruálja meg a helyzetet, hogy lemond az autonóm cselekvésről, és a körülmények áldozataként tekint magára. A jogkövető bv. dolgozóval szemben ülve fontosabbnak tűnik a törvényeket betartó, ugyanakkor időnként balszerencsés és sodródó személy képének megalkotása, mint a cselekvéseiért felelősséget vállaló férfié.

Transzneműek a rács mögött

Néhány héttel ezelőtt láttam egy videofelvételt egy vidéki férfibörtön *Ki mit tud?* előadásáról. A legutolsó műsorszám végén Éva, egy ott elhelyezett transznemű elítélt – miután erősen kisminkelve, miniszoknyában táncolt egy ideig – egyszer csak odalépett a nyilvánvalóan a személyi állományhoz tartozó operatörhöz, és vad csípőkörzések kíséretében egy pillanatra elé guggolt. Az orális szex imitációja természetesen nagy derűtséget keltett nemcsak a börtönökben tilalmas szexualitás produkcióba emelése által, hanem mert egy olyan fogvatartott, aki az identitásában átírja a férfi–nő oppozíciót, a kamerát tartó őrral szembeni mozdulatával szétfeszítette a felügyelő–felügyelt közötti hierarchikus viszonyt is. A jelenet erősen emlékeztetett a Bahtyin által leírt középkori karneválra, amely „a legteljesebb egyenlőség eszméjén alapult. Lefolyása idején zárójelbe tett minden alá-fölérendeltségi viszonyt, felfüggesztette a hétköznapi normákat, s egy rövid időre átélhetővé tette az egyetemes szabadság és bőség utópiáját. A hatalmasokat ilyenkor lerángatták a sárba, az erény őreit kikacagták, a tilalmakat megszegték, s az elesettek, koldusok vagy a fiatalok köréből pünkösdi királyt választottak” (Klaniczay, 1990).

„A börtönöket mint a társadalmi kontroll intézményeit már a legelső megjelenésüktől fogva a nemekről alkotott elméletek befolyásolták, szó szerint és képletesen is” (Britton, idézi Jenness, 2010). A zárt intézeteknek a nemek elválasztásával kapcsolatos logikája már a börtönök kialakításában is tetten érhető: férfiaknak férfibörtönöket, nőknek női börtönöket építünk, majd azokat a nemekről alkotott elképzeléseinknek megfelelően rendezzük be. (Pl. a Kalocsai Fegyház és Börtön speciális részlegein elhelyezett nőknek úgynevezett „tankonyha” áll a rendelkezésére, ahol előzetes bejelentkezést követően főzhetnek; ehhez hasonló lehetőséggel hazai férfibörtönben még nem találkoztam, ami egyúttal nyilvánvalóvá teszi, mit gondolunk a nők és férfiak számára „megfelelő” vagy „kívánatos” elfoglaltságokról). A büntetés-végrehajtási intézetek természetesnek tűnő, merev kategóriái és szokásrendszere egy pillanat alatt megkérdőjeleződnek, amikor a férfibörtön folyosóján megjelenik Éva vagy Cindy, il-

letve amikor Daninak vagy Robinak kellene zárkát találni egy női intézetben. Amint a karneválpárhuzammal kapcsolatban utaltam rá, a transznemű elítéltek nemcsak amiatt „veszélyesek”, mert kihívást jelentenek a gender-teóriáinknak: a jelenlétük már önmagában kikezdi az uralkodó hatalmi viszonyokat mind az elítéltközösségen belül, mind a személyzet képviselőivel szemben.

A „transznemű” kifejezés felöleli mindazokat, akik a biológiai nemüktől eltérő nemi identitást fogadnak el sajátjukként (az úgynevezett transzszexuálisokat); azokat, akik szívesebben viselik a másik nemre jellemzőnek tartott ruhákat (a *cross-dressereket*), valamint azokat, akik visszautasítják a gender bináris természetét, és szabadon keverik a nemek kulturálisan meghatározott karakterisztikumait (Taylor, 2007). Ebben az írásban transzneműeknek azokat az embereket nevezem, akiket férfiként vagy nőként soroltak be – legtöbbször a születésükkor, a nemi szerveik alapján –, és akik ezt önmagukra nézve téves vagy hiányos megjelölésnek találják. Foglalkozni fogok a férfibörtönökben elhelyezett, magukat nőként meghatározó elítéltekkel, illetve a női börtönökben élő „fiús lányokkal”. Találkoztam már olyan férfi fogvatartottal is, aki önmagát „féfiként” határozta meg – sőt rendszerint nőekkel szembeni szexuális erőszak miatt ítélték el –, ugyanakkor titokban női alsóneműt csempészett az intézetbe, és azt viselte a formaruha alatt. Mivel rajta kívül más cross-dressert nem ismerek, erről a csoportról e helyütt nem esik szó.

Cindy, a férfibörtönben elhelyezett transznemű elítéltek egyike – akiről részletes esettanulmányt tett közzé Csicsayné Solymosi Mária (2011) – nagy sikert aratott néhány éve a farsangi műsoron. A szemét filctollal húzta ki, szemhéjpúder híján hamuval árnyékolta, és egy, a testére szabott, szűk formaruhában énekelt és táncolt Lady Gaga slágereire. Annak ellenére, hogy a produkciót hangos éljenzés és taps fogadta, egy későbbi csoportfoglalkozáson az elítéltek megjegyezték, hogy nem volt szép tőlem, hogy ráadásszámot kértem a „művésznőtől”, hiszen ők férfiak, ezért nem lehet őket arra kényszeríteni, hogy egy „ilyet” nézzenek. Cindy meglehetősen erotikus mozgása nem véletlenül váltott ki ellentmondásos reakciókat: a fogvatartottak, miután észrevették magukon, hogy „nőként” tekintettek a táncosra, az elutasítással igyekeztek korrigálni a „hibát”. Mindez felveti annak a kérdését, hogy a zárt intézetek „ultraszexkulin világában” hogyan fogadhatatja el magát valaki, aki a nemi identitásának meghatározásakor nem követi az uralkodó normákat.

A formaruhák átalakításáról szóló írásomban (Fiáth, 2011) részletesen kifejtetem, hogy a transznemű elítéltek elsősorban a „férfiassal” szembeállítva igyekeznek meghatározni és kialakítani a megjelenésüket. Míg a maskulin külső elsősorban az erős és kidolgozott felsőtesten, azaz a testméret *növelésén* alapul, addig a feminin elsősorban a törekénységre és ezt kihangsúlyozandó, a combot és a lábszárat kiemelő, szűkített nadrágokra épül. A gender megjelenítésében természetesen óriási szerep jut a nemnek megfelelő viselkedésnek is (vö. Butler, 2005; 2006). A transzszexuális elítéltek annak érdekében, hogy nőként fogadják el őket, nem egyszerűen hosszú haját elvesztenek, vagy kifestik az arcukat, hanem a hagyományos női szerepek ritualizált, ismétlődő eljátszásával próbálják kikényszeríteni a környezetük elismerését.

Zárkaközösségekben többnyire ők végzik a hagyományosan női tevékenységeket: „Én szívesen kitakarítok – mesélte Zsuzsa –, de csak akkor, ha szépen meg-

kérnek rá. Felszólításra nem csinálnám. Gyengébb és kisebb vagyok, mint a többiek, ezért mindig elmondom nekik, hogy veletek az erő, velem meg a nevelő. Ezt így, mindjárt az elején.” Láthatjuk, hogy ebben az esetben a személyzet informálásának kilátásba helyezését Zsuzsa nem „vamzerkodásként” értékeli, hanem mint a kisebbségi helyzet természetes velejáróját vagy kényszerét, amelyet megpróbál a saját interpretációjában elfogadtatni a többiekkel.⁶ Andi hasonlóképpen utasít vissza egy alárendelt szerepet akkor, amikor a mindennapi munkák elvégzésekor a női identitására hivatkozik: „Takarítok, mosok, megcsinálom a kávékat vagy a szendvicset, nekem ez így normális. Mondjuk azt megbeszéltük, hogy alsógatyát meg zoknit nem mosok, azt mindenki megcsinálja magának. Ez nem csicskaság, mert nem kényszerít rá senki, és engem tiszteletben is tartanak ezért.”

A „vamzer” vagy a „csicska” minősítések visszautasításának elfogadtatása a többiekkel egyben egy jóval alapvetőbb kérdést is felvet: a női azonosságtudat elismertetését. Jenness (2010) beszámol egy, a kaliforniai börtönkutatása idején lejátszódott incidensről. Az egyik felügyelő az elítélt többszöri kérésére sem volt hajlandó *Miss*nek hívni az illetőt, mondván, hogy férfiházban lett elhelyezve, ahol a *Mr.* az előírt megszólítás. Magyarországon jóval gyakoribb, hogy a transznemű fogvatartottakat a személyzet is a választott keresztnévükön szólítja, a többi elítéltről már nem is beszélve. Ebből a szempontból különösen érdekes Cindy története, aki elmesélte, hogy a környezetének és a családtagjainak rosszállásától tartva tinédzserként nem vállalta a másságát. 19 évesen került először előzetes letartóztatásba, ahol egy tapasztalt transznemű elítélt, Panni vette a szárnyai alá. A börtön lett az a közeg, ahol először húzott fel feminin ruhadarabokat, ahol sminkelni kezdte magát, és ahol a társaival és a személyzettel szemben nyíltan nőként határozta meg magát. Érdekes módon a szabadulása után elpárolgott a bátorsága: „Kint féltem, nem tudom pontosan, mitől. Nem mertem így menni az utcán, és a családom előtt is szégyelltem. Fiúként indultam el bulizni otthonról, aztán a diszkó előtt bedobtam a palicuccot a bokorba, és oda már mint nő mentem be”. Kérdés, hogy a hegemon maszkulinitás normájával jellemzett zárt intézet miért tűnhetett biztonságosabb terepnek Cindy számára akkor, amikor a női identitás vállalására került sor. Toleránsabb lenne a börtönközeg, mint a falakon túli világ?

A válasz az elhelyezés problematikáját is érinti. Amikor feltettem a kérdést, hogy ha választhatnának, szívesebben töltenék-e a büntetésüket női börtönben, a transznemű elítéltek mindegyike azonnal igennel felelt, később azonban néhányan pontosítottak: „Vagy nem is tudom – mondta Zsuzsa. – Ott meg biztos én lennék a pali, talán meg is erőszakolnának. Itt sincs semmi baj, elvagyok. Maradnék.” A bv. intézetek többsége a női identitással rendelkezők számára felajánlja a védett körletré-

⁶ A saját nézőpont elfogadtatása elsősorban akkor sikerül, amikor a zárkatársak valamiféle kárpótlást kapnak a transznemű elítélt „elviseléséért” cserébe. Sokan állítják például, hogy transzszexuálissal nem költöznenek közös zárkára. Azok válaszaiból viszont, akik Zsuzsát vagy Cindyt elfogadták, nyilvánvalóvá válnak az együttélés előnyei is. A takarításon, mosáson, pakoláson kívül előfordul, hogy a transznemű fogvatartott *testét* tiltott tárgyak becsempészésére használják fel a többiek. „A beszélőről kellett felhoznia valamit – mesélte egy elítélt. – Mivel neki nem gond valamit feldugni, gondolom, hát egyébként is ezt csinálja, nem? Közülünk meg senki sem vállalt ilyesmit, nehogy buzinak nézzék, úgyhogy jó volt, amíg velünk volt.”

szekeken való elhelyezés lehetőségét – az elítéltek egy része azonban mégsem él ezzel. Alighanem arról lehet szó – vagy arról is –, hogy a heteroszexuális kapcsolatoktól megfosztott férfiak körében olyan sikerélményekhez jutnak a női identitásuk elfogadtatásakor, amelyeket a rácsokon kívül jóval nehezebben érnének el. Zsuzsa például beszámol arról, hogy új zárkába kerülve valaki – akinek a szándékait már a szemkontaktus gyakori felvétele is jelzi – néhány napon belül biztosan elkezd szerelmes levelekkel bombázni. Cetliket rejt a párnája vagy a takarója alá, így a viszony egy ideig rejtve maradhat a többiek szeme elől. Mások arról számolnak be, hogy a transznemű fogvatartottak gyakran „fel-alá vonulnak” becsempészett, erotikus női fehérneműikben a fürdőben. „A travik mindig nagy feltűnést keltenek, amerre járnak – állítja egy fogvatartott. – Végül is nőknek tekintjük őket a férfiak között. Bár tényleg vannak, akik egyszerűen csak buzinak titulálják őket. [...] Egy ismerősöm kiment a tusolóba, H. pedig belibbent piros tangában. Végigsétált az összes fahé előtt, mire jöttek a beszélősök, hogy milyen csinos. Erre visszaroht a zárkájába, és bejött fekete tangában. Ez persze csak az önreklám része, később lehet a fürdőben látni az akciót is.”

A női identitás elfogadtatásának egyik legfontosabb bizonyítéka a „férjtalálás” és az erotikus kapcsolatok kialakítása. Azoknak, akik akár egyetlen alkalommal is szexuális viszonyba kerültek transzneműekkel, a legfontosabb érvük a homoszexualitás vádjával szemben éppen az, hogy „tulajdonképpen egy nővel” voltak együtt: „Egyik zárkatársamról, Andrásról tudom, hogy a Katival szexelt bent. Nagyon ráment az Andrásra, viszont – az ő elmondása szerint, én nem láttam – a Kati annyira nőies, hogy nem is kellett nőre gondolnia közben.” Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a nőiség jelzései és performansa, azaz a „férfias” ellenében kialakított megjelenés és az ismétlődő viselkedések segítségével a transzszexuálisoknak időről időre sikerül függetlenné válniuk a biológiai nemüktől a többiek szemében is. Amikor az aktus során a férfiként bebörtönzött transzszexuális testét női testként határozzák meg és fogadják el, nyilvánvalóvá válik, hogy a *biológiai* adott észlelése felülíródott a *konstruált* elfogadásakor.

Az alkalmi együttlétek férfibörtönökben jóval gyakoribbak, mint a tartós párkapcsolatok (minderről a későbbiekben még részletesen szót ejtek). Arról, hogy egy-egy szexuális aktus hogyan/milyen alapon jön létre, megoszlanak a vélemények. Egyes transzneműekről azt állítják, hogy kizárólag a saját szájjal szerint választanak, és csupán „szerelemből” hajlandóak a szexre. Másokról nyíltan kijelentik, hogy prostituáltak:⁷ „H. általában fejre mondja meg az árat. Az átlag az egy kávé és egy dohány,

⁷ Prostitúáltakkal készített interjúi kapcsán Bódis Enikő (2012) megjegyzi, hogy azok az értékek és elvárások, amelyeket az adatközlők a kérdezőnek tulajdonítanak, nagymértékben befolyásolják a válaszokat is. Amikor börtönkörülmények között érdeklődtem transzneműeknél arról, hogy előfordult-e, hogy bent anyagi javakért, kávéért, dohányért létesítettek szexuális kapcsolatot másokkal, valamennyien tagadó választ adtak, még azok is, akik később elmesélték, hogy civilben dolgoztak prostituáltként. „Sokszor elég megalázó bent másnak lenni – válaszolta Andi. – Ha még minden ribancnak is elhordanának, az csak rosszabb lenne. Én nem csinálom.” Nyilvánvalóan nem feladatom, hogy „igazságot tegyek” a transzneműek, illetve az állítólagos szolgáltatásaikat igénybe vevő többi elítélt között. A főszöveg további része, amelyben a transzneműek prostituálódásáról esik szó, ezért elsősorban annak fényében olvassandó és értelmezendő, hogy az érintettek velem mint a bv. intézet pszichológusával szemben nem vállalták, hogy áruba bocsátották volna a testüket a börtönben.

valakinek több, valakinek kevesebb. Naponta több fuvarra is elviszik. Nem mind üzlet, van benne néhány, baráti alapon megcsinált szopás. Néha azért megy le az árral, mert neki is szüksége van valakire, férfiakra, szóval van, akire ő is ráhajt. Ezek persze ingyenesek. Az árukészlete, amit a szekrényében felhalmoz, legenda. Sokszor alig van valamije. Sok az ingyermeló, és a barátja is leakaszt a maradékból.”

A prostitúció börtönbeli működése az elítéltektől származó információk alapján a „civil életbeli” szexuális szolgáltatások logikáját követi. „Sikerült egy strigót szóra bírnom (majdnem azt írtam, hogy »mikrofonvégre kapnom«, de ebben a szöveggörnyezetben ez igencsak félreérthető lenne!) – írja egy fogvatartott, akit megkértem, segítsen feltérképezni a zárt intézetekben zajló „szexmunkát”. – Megkérdeztem, miért nem próbálkozott itt bent is futtatással, úgyis ért hozzá. Azt mondta, a börtönben lehetetlen az ő számára. Kint és bent is kétféleképpen lehet prostikat dolgoztatni. Vagy megy szerelemből, vagy kényszerítés hatására. A kényszerítés bent is évekkel jár, kettő-nyolcas, ezért ez nem igazán pálya. Ez a strici pedig nem homokos, így még csak a látszat kedvéért sem volt hajlandó udvarolni vagy szexelni valamelyik travival vagy buzival. A lényeg, hogy a szex kötelező a futtató oldaláról. [...] Beszélgettem Z.-vel, kiderült, hogy ő is próbálta futtatni itt az egyik lányt, H.-t. Most éppen senki sem próbálja dolgoztatni a csajt, mert nem hagyja. Egyszerűen feldobja azt, aki próbálkozik. B.-t is dörzsölte, nem ezzel konkrétan, persze, hanem minden mással. Z. bevallotta, hogy ő is meg akarta fogni a nőt. Mivel tudta, mit kell csinálnia, kicsit udvarolt neki, majd bevitte a vécébe, és megszopatta. H. látszólag bele is ment az üzletbe. Később felesben osztottak, azt mondta, napi három-négy fuvar jött össze. Z.-t végül egy hét után dobta fel valamivel, úgyhogy ő is dobta a témát.”

A prostituálttól, a futtatótól és a kliensektől származó narratívák különbségei – amint arra a lábjegyzetben is utaltam – nagyszerűen feltárják azokat a normákat, amelyekhez a megkérdezettek igazodni próbálnak. Elképzelhető például, hogy a „kurvaság” bélyegének elkerülése érdekében azok, akik állítólag különféle árukért nyújtanak szexuális szolgáltatásokat, a kapott holmikra afféle „ajándékokként” tekintenek (a szexre pedig cseretárgyként, amit szívesen megtesznek azzal, aki velük szemben is jótékonyaságról tett tanúbizonyságot). Úgy tűnik ugyanis, hogy a falakon kívüli prostitúció egyértelműnek látszó cseréjéhez képest a börtönben nagyobb hangsúly kerül a személyközi viszonyokra. Erre utal az árúbőségtől/áruhiánytól vagy a kliens személyétől függő díjszabás, illetve a szolgáltatás igénybevételekor előforduló bevezető rítus, az udvarlás: „Üzenem neki viccből, hogy mennyibe kerül egy fuvar – állítja H.-ról egy elítelt. – Visszaüzent, hogy először is küldjek neki egy zöld tollat az iskolába.” Az ilyen típusú ismerkedés nyilvánvalóan különbözik a börtönön kívüli prostitúció személytelen üzletszerűségétől.

A futtatók – a kliensekhez hasonlóan – elsősorban a homoszexualitás stigmáját akarják elkerülni. Szívesebben tetszelegnek a „sikeres üzletember” pózában, ami ily módon inkább erősíti, semmint csökkentené a férfiasságukat: „Volt ott egy nagyon jó travi – mesélte egyik korábbi börtöntapasztalatával összefüggésben egy elítelt. – Szőke, hosszú haj, kék szemek, még melltartót is szereztem neki. Na, bevédtem, és ezért nekem dolgozott. Nagyon ment a bolt, de én persze nem nyúltam hozzá. Nem bántotta senki, ez nekem volt köszönhető, cserébe fizetett.” Előfordul olyan helyzet

is, amikor a fogvatartott igyekszik elkerülni, hogy futtatója legyen: „Itt nem csinálom, de volt egy korszakom, amikor tényleg mindenkiel lefeküdtem a börtönben – mondja egy transz nemű elítélt –, viszont ha kaptam valamit, az az enyém volt. Csak a hülyék tartanak stricit, akik nem veszik észre, hogy mire megy ki a játék. Kezdődik a szerelemmel, így imádlak kicsim, úgy imádlak, aztán amikor kifogynak az áruból, akkor kezd is a pali, hogy jaj, szerelmem, hát kettőnkért meg kéne tenned. Na, erre a hátulról mellbe dumára nekem nincs szükségem. Tartsa el mindenki saját magát!”

Attól függetlenül, hogy amagukat „ravasznak”, okosnak tartó transzszexuálisok igyekeznek elkerülni, hogy kihasználják őket, felmerülhet a kérdés, hogy ha nem akarnak védett körletrésze kerülni, mi biztosítja számukra, hogy ne essen bántódásuk. A személyzethez forduláson kívül hatékonyak lehetnek a verbális technikák. A transz neműek – és a homoszexuális férfiak, azaz a szexualitásuk szempontjából kisebbségben élők – kiváló érzékkel tudnak olyan pontokat eltalálni a férfiaság páncélján, amelyek megváltoztatják a fennálló hatalmi viszonyokat. Ahogy Bosworth és Carrabine (2001) a személyi állománnyal szemben álló elítéltközösség ellenállást célzó technikáival kapcsolatban megjegyezte, a hatalom instrumentális/célirányos elemeivel szemben megkülönböztethetjük a hatalom *expresszív* aspektusát. Természetesen a felügyelők utasíthatják a fogvatartottakat ilyen-olyan cselekvések elvégzésre, szabályok betartására stb., ugyanakkor a bebörtönzöttek visszahódíthatnak egy szeletet a hatalomból akkor, amikor gúnyt úznak az őreikből, vagy megszégyenítik őket.

Az „alárendelt férfiasságot” képviselő csoportok, a meleg és transz neműek gyakran azáltal kerülnek hatalmi pozícióba, hogy megkérdőjelezzik a felettük állók hagyományos maszkulinitását. „Egy másik börtönben volt – mesélte egy fogvatartott –, hogy a jogyerekek menősködtek az udvaron, egy buzi meg kikiabált az egyik kigyúrt csávónak, hogy »Köcsögöm voltál Tökölön!« Na, el is vörösödött a gyerek egyből.” Hasonló történet akkor, amikor egy transz nemű elítélt szólt ki egy magas pozíciót elfoglaló rabtársának az ablakból: „Hú, de leszopnám ezt a kigyúrt srácot!” A történetek logikája amiatt érdekes, mert amíg a transz neműekkel szexuális kapcsolatba kerülőt sokszor nem tartják homoszexuálisnak, addig a kikiabálások csattanója éppen az, hogy már a transz neművel való érintkezés gyanúja is kibillent a heteroszexualitás normakövetésből a domináns férfiakat. Egyesek éppen ezért ódzkodnak a transzszexuális zárkatársak elfogadásától,⁸ illetve csak rövid ideig mernek beszélgetni velük a sétaudvaron.

Az agresszív társakkal szembeni védekezésnek egy további, kiváló technikájáról Cindy mesélt: „Én tényleg bárkinek visszaszólok, nem ijedek meg már

⁸ Előfordul, hogy egy-egy fogvatartott miatt követ el szándékos önsértést, mert nem helyezik másik zárkába, amikor nem hajlandó elfogadni a szexuális másságot. S. Róbert például a „pszichológusi meghallgatásán” közölte, hogy „bele fog szaladni az ablakba”, mert becsmérlő levelet kapott a nővérétől. A testvér azt írta, hogy Róbertről a zárkatársa miatt elkezdtek pletykálni a faluban („biztos buziskodott bent” stb.). A személyzetnek természetesen nincs könnyű dolga: az esetek jó részében a költözéssel kapcsolatos kérések mögött – amikor a transz nemű társal szemben azzal érvelnek, hogy a családtagok kitagadják őket, ha rájönnek, kivel kerültek össze – más indokok állnak (például hogy olyan helyre szeretnének költözni, ahová több csomag érkezik egy hónapban).

senkitől. Volt, hogy betámadtak, de akkor olyan élesen kezdtem el visítani, hogy rendesen megijedtek tőlem a palik. Hülye picca, azt mondták, és békán hagytak.” Cindy stratégiája erősen emlékeztet az „elmebajt” segítségül hívó, gyengébb fizikumú férfiak helyzetkezelésére. A befolyásolhatatlan, illetve a váratlanságával meglepő „női örülettel” (vö. Felman, 1997) szemben tehetetlenné váló férfiak egyszerre rádöbbennek, hogy nincsenek eszközeik a helyzet pontos meghatározására és kezelésére. Cindy a számára veszélyes szituációban az *idegenségen* keresztül konstruálta meg a nőiességét: ami nem igazodott az elvárt férfinormákhoz, azt az adott helyzetben egyszerre „nőiként” ismerték fel a támadók (ami egyúttal azt is lehetetlenné tette, hogy Cindyvel mint férfival verekedjenek össze; a „hülye picca” címke pedig szintén a nőként való elismertetést mutatja).

A férfibörtönökben elhelyezett transzszexuálisok életeseményeit figyelemmel kísérve egyre kíváncsibb lettem arra, hogyan küzdenek meg a nemi identitásuk másságával a női intézetekben élő „fiús lányok” (akiknek verekedésbeli ügyességéről egyébként legendák szóltak a férfiházak folyosóin is). 2011 júniusától lehetőségem nyílt arra, hogy kétheti rendszerességgel egyéni és csoportos foglalkozásokat tartsak a kalocsai elítéltek részére. Annak ellenére tehát, hogy női fogvatartottakkal jóval ritkábban találkozom, az azóta eltelt időszakban bepillantást nyerhettem a „fiús lányok” és feleségeik mindennapjaiba is.

Az úgynevezett „tisztességes nőkkel” ellentétben – akik a bebörtönzésüket követően is a heteroszexuális normákhoz tartják magukat – a fogvatartottak egy része szexuális kapcsolatot létesít a rabtársaival, és elkezd „azt az életet” élni. Szándékosan használom az elítélt nők saját terminusait a „leszbikusság” említése helyett. Ahogy a transzszexuálisok szolgáltatásait igénybe vevő férfiak többsége nem gondolja magáról, hogy homoszexuális lenne – hiszen lényegében „egy nővel volt együtt” –, úgy azok a női fogvatartottak, akik egy „fiús lány” párjaként tekintenek magukra, sokszor visszautasítják a lesbikus jelzőt. „Én mondtam a Robinak, hogy hiába szerelmes belém, nem tudok érzelmileg kötődni hozzá – mesélte az egyik „fiús lánnyal” való kapcsolatáról egy feltűnően nőies, hosszú hajjú, erősen sminkelt elítélt, Anita. – A szex nagyon jó vele, igazából a férjemmel vagy más férfiakkal sohasem élveztem ennyire, de azt mondtam neki, hogy Robi, úgy nézel ki, mint egy pasi, és én a férfit látom benned, de a végén valahol megint tudom, hogy te nő vagy, és nem tehetek róla, de érzelmileg visszahúzódok, mert nem vagyok lesbikus. Vagy már az sem tudom, mi vagyok, tényleg...”

A női börtönben a férfiközösségeknél lényegesen nagyobb hangsúly kerül a *hitelességre*. Míg férfiak között egy-egy transzszexuálissal kapcsolatban sohasem merül fel, hogy civilben nőként vagy férfiként élt-e – egyértelműnek tartják, hogy Zsuzsa vagy Cindy kint is „nők” voltak –, addig Kalocsán az autenticitás kérdése jelentős szerepet játszik a férfiként való elismertetés, illetve a tisztelet kivívása során. A „fiús lányok” többsége férfiak részére előállított tusfürdőt/parfümöt használ, a hajukat szinte kopaszra nyírják, kizárólag nadrágban és bő szabású ingben vagy lezser pólóban járnak, a sétaudvaron elhelyezett toloncokon pedig rajtuk kívül senki sem húzódzkodik. Cindyvel vagy Andival ellenétben – akik igyekeznek minél vékonyabbra fogyni – a céljuk láthatóan az erőt sugárzó test kialakítása. A külső

megjelenés azonban önmagában kevés. Néhány „fiús lányt” gyorsan elismernek: ők azok, akikről tudható, hogy civilben is férfiként, női partnerekkel éltek együtt, és a fiúnevük sem változott az évek során. Rajtuk kívül azonban meglepően sokan pályáznak férfiszerepre – természetesen az ő dolguk a nehezebb.

Misi magas, vékony elítélt. A haja rövidere vágott – de nem kopaszra! –, reggelenként rendszeresen „David Beckham-esre” zselézi. Elmondja, hogy civilben hosszú haja volt, csípőnadrágokban és rövid szoknyákban járt leginkább, és férfitartnerei voltak. Csaknem tízéves ítéletet tölt, három év után kezdte el „ezt az életet élni”. Beleszeretett egy lányba, és úgy döntött, innentől kezdve *férfi lesz*. Amíg Cindy, Zsuzsa vagy Andi elsősorban a nőesség *vállalását* érzik a saját választásuknak – a „női identitást” azonban nem: azt születésüktől kezdve „belső érzésként”, „adottként” határozzák meg –, addig Misi és azok a „fiús lányok”, akik korábban nőként tekintettek magukra, a férfi-identitás felvételét a saját elhatározásukhoz kapcsolják. (Mindez nem jellemző azokra, akik gyerekkoruktól kezdve, tehát civilben is fiúkként éltek.) Annak érdekében, hogy megvilágítsam, miért választ valaki férfiszerepet egy nőielítélt-közösségben, érdemes megvizsgálnunk a „fiús lányok” és partnereik közötti társas interakciókat.

„Itt bent farkastörvények vannak – magyarázza Misi. – Egy lányos lány nem beszélgethet csak úgy egy másik fiús lánnyal, aki nem az ő párja, mert kap az urától. Én is vertem már meg csajomat, jól felpofoztam, mert bement egy másik zárkába, ahol kettesben maradt a Zolival. [...] Más lett volna, ha ott van egy tisztességes nő, de így nem lehet tudni, mi történt!” Hasonló esetről számol be Renáta, egy „lányos lány” a partnere agressziójával kapcsolatban: „A fiús lányok sokszor megverik a barátnőjüket. Vagy azért, mert nem megfelelő a kaja, vagy nem úgy van kimosva a ruha, ahogy ők akarták. A múltkor engem is jól megpofozott a párom. Nem ver rendszeresen, de néha bevisz a vécébe, és megüt párszor. Az volt, hogy van a zárkán egy nő, akit csak Anyának szólítunk, az Erzsi. Már nem tudom, miért, de azt mondta a páromnak, hogy „Eszem a faszod!” Igazából viccnek szánta, de bosszús is volt egy kicsit. Erre a párom tett valami mozdulatot, így intett a kezével, ilyen nőiesen, Anya meg azt mondta rá, hogy kislány. Ezen elkezdtem röhögni, és a párom iszonyú ideges lett, és kérdezte, hogy ezt most viccesnek találod? Na, akkor most jön valami igazán vicces! Ott megpofozott a többiek előtt, aztán bevitt a vécébe, és annyit ütött rám, hogy már nem is számoltam. [...] A férfiaságában aláztam meg. Azt várta tőlem, hogy kiálljak érte a többiekkel szemben, ahelyett, hogy én is röhögök rajta.”

A benti „farkastörvények” értelmében az agresszió monopóliuma a „férfi” – ami különösen annak tudatában meglepő, hogy a „fiús lányok” között akadnak olyanok, akiket férfi ismerősei korábban megerősakoltak. „Egy barátom csinálta velem, vagyis csak hittem, hogy a haverom – mondja Robi. – Terhes is lettem tőle. [...] A gyerekem anyának szólít, de van, hogy megkérdezi, hogy a buszon miért mondják nekem az emberek, hogy jaj, apuka így, apuka úgy. Olyankor azt mondom, hogy azért, mert most nincs itt az apád. [...] Én így a szex szempontjából utálom a férfiakat, nem bírom elviselni, ha hozzám érnek. De az igaz, hogy én is ütöttem már meg barátnőmet, fogdán is voltam emiatt. Mert egy kurva volt, és hülyének akart nézni. De igazából nem bírom ezt az erőszakoskodást. Én inkább tisztetem a nőket!” Imi, aki ugyancsak gyerekkora óta „fiú”, hasonlóképpen vélekedik: „Jól megvagyunk a mostani párom-

mal. Én nem vagyok az a verekedős típus, mint a sok műanyag pali itt. Nőt sohasem szabad megütni, meg lehet beszélni a dolgokat. [...] Fiús lánnyal ütöttünk már össze, de ez sem az én stílusom". Robinak és azoknak a „fiús lányoknak” a szavaiból, akik civilben is férfiként határozták meg magukat, úgy tűnik, hogy attól függetlenül, hogy elismerik: sokszor maguk is erőszakosan viselkednek, lényegében egy más típusú férfiasságot igyekeznek megvalósítani. Misivel ellentétben az agressziót nem érzik a férfiasságkonstrukció *elengedhetetlen* tartozékának.

A „fiús lányok” férfikepe első ránézésre a patriarchális modellt követi: a kapcsolatokban többnyire a „lányos lányok” azok, akik a hagyományosan női tevékenységeket végzik. Takarítanak, tálalnak, az étkezéseket követően pedig ők viszik a tálcákat helyükre.⁹ A „háztartás vezetéséhez” képest úgy tűnik azonban, hogy a szexuális együttlétek során kevésbé egyértelmű, kié az alárendelt, kiszolgáltatottabb pozíció. A benti szabályok értelmében egy „lányos lánynak” tilos a partnerét a nyak vonalánál lejjebb megérinteni. Amíg a férfibörtönök transzszexuális elítéltejei esetében a férfitest nőiként való elismerése során az „adottat” felülírta a „konstruált”, addig a „fiús lányokkal” való együttlétekkor még a lehetőség sem teremődik meg arra, hogy egy „lányos lány” közel kerülhessen a partnere testéhez. A „fiúk” sohasem vetkőznek le a feleségeik előtt. „Hogy miért nem érhet hozzám a csajom? – kérdez vissza Robi. – Hát, ebben a zárt világban ez hatalmas szégyen volna. Hogy egy fiús lányt megcsináltak!” Az ujjaival utánozza a behatolást, fintorog, aztán folytatja: „Ez ugyanakkora szégyen, mint amikor férfibörtönben csinálnak ilyet, ezt magának tudnia kell.”

A „fiús lány” teste éppen az érinthetetlensége által válik *férfitestté*.¹⁰ A közös fantáziában megszülető testhez a partner sohasem nyúlhat, nem veheti a birtokába. A „fiús lány” többféleképp is kielégítheti a partnerét, ez azonban fordítva nem történhet meg (hiszen az a legnagyobb szégyen volna – a férfibörtönök gyakorlatához hasonlóan a férfitest nőiként való felhasználásán, nőivé alakításán keresztül). „Azt mondja, neki elég ennyi – állítja Robi szeretője. – Hogy ő fejben kielégül, és ez a fontos!” „Én is élvezem a szexet – magyarázza Imi –, és ki is elégülök közben, persze nem úgy, és nem attól, ahogy a barátnőm. Hogy mondjam... Fekszem rajta, mozgok, és élvezem az egészet. Máskülönből miért csinálnám? De ezt én intézem magamban, a csajom nem nyúlhat hozzám.” Mindezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a szerepek és cselekvési lehetőségek egyenlőtlensége nem teszi-e kiszolgáltatottá a „fiús lányokat” a többieknek.

Arról, hogy a „fiús lányokat” szexuális szolgáltatásokért cserébe megfizetnék – ahogy ez férfibörtönökben a transzszexuálisokkal állítólag előfordul –, senki-

⁹ Természetesen egyéni különbségekkel találkozhatunk: Robi például szívesen mos, „leköti magát” a ruhái tisztán tartásával, azt nem hagyná a barátnőjére. Imi ellenben éppen a mosást várja el leginkább a partnerétől: „Segítek neki, ha kell, de jobb, ha a nő csinálja. Főzni sem tudok. Amikor egyedül élek, nem halok éhen, de a nőim mindig megfőztek helyettem.” A közös pont alighanem az, hogy a „fiús lány” fogalmazhat meg elvárásokat a barátnőjével szemben, és ő az, aki meghatározza, hogy miben hajlandó *segíteni*.

¹⁰ Azt, hogy a férfitest éppen a női – a mellek és a nemi szervek – érintésének tilalma által teremődik meg, támasztja alá az is, hogy a „fiús lányok” egyöntetűen állítják: ha sikerülne férfivá operáltatniuk magukat, az említett „Nyaktól lefelé tilos!” szabály értelmetlenné válna.

nek sincs tudomása, sőt. „Mit gondol, miért akarnak az olyanok mint a Misi, inkább fiúk lenni? – kérdezte egy „tisztességes nő”. – Ezeket itt úgy hívjuk, hogy cuccbuzik. Nincs árujuk, nem nézik őket semmibe, és akkor azt gondolják, hogy ha férfinak állnak, akkor meglesz a tisztelet.” Mások is megerősítették, hogy a férfiszerep vállalása azzal az előnnyel jár, hogy a csomagot kapó, tehetősebb „lányos lányok”, akik érzelmileg erősen elkezdenek kötődni a párjukhoz, kötelességüknek érzik, hogy anyagilag is támogassák a partnerüket. A „férfiasság” a hatalmi pozíción keresztül egyúttal a szükséges árucikkekhez való egyszerűbb hozzáférést is biztosít, továbbá a feleséggel szembeni domináns helyzetet figyelembe véve a korábbinál magasabb státuszhoz juttatja az illetőt.

A férfidominancia utáni sóvárgás jelenik meg azokban az esetekben, amikor egy-egy „lányos lány” váltani szeretne (az elítélt nők ezeket „vegyesköretnek” vagy „vetésforgónak” nevezik, utalva a szerepcserére). „Olyan elegendem lett az egészből, amikor megütött – mesélte Anita –, hogy elhatároztam, hogy én is fiúsítom magam. Próbálkoztam ezzel a »ki ha én nem« tartással, zsebre raktam a kezem így, meg nem vettem szoknyát, nem festettem ki magam két napig, de rájöttem, hogy ez nem én vagyok. Nem szerettem úgy kinézni, nem tetszettem magamnak, visszacsináltam az egészet. [...] Fiús lány viszont nem kell többet. A szexfilmekben nekem mindig tetszett, ahogy két nő csinálja, miért ne lehetne ilyesmi itt is, nem? Most úgy néz ki, összejövök egy csajjal, aki nagyon nőies, és vele máshogy leszünk együtt, nem úgy, mint ahogy egy lányos lány egy fiússal szokott.”

Az eddig mondottak alapján azok a gyakorlatok, amelyek segítségével a női elítéltek létrehozzák a „férfit”, sok szempontból hasonlítanak a „hegemón maszkulinitás” férfikonstrukciójára, ugyanakkor itt-ott el is térnek attól. A „lányos lányok” ritkán kérdőjelezik meg a férfi domináns pozícióját. Ha ez mégis megtörténne, akkor többnyire a nemekkel való játék egésze is kibillen. Renáta például, akit szókimondó, asszertív nőként ismertem meg, arra a kérdésre, hogy előfordul-e, hogy ellentmond a párjának, így felelt: „Néha, amikor nagy igazságtalanság történik. De akkor már nem érdekel az egész, hogy ki a fiú, meg ki a lány. Akkor csak Renáta van, és kész! Ha nagyon kiakadok, szembeszállok a fiús lányokkal, mert hát azok is nők, végül is!” A „férfiuralom” a szexuális aktus során látszik egyedül meginogni (a „fiús lány” nagyobb aktivitása, illetve a „lányos lány” tradicionális passzivitása ebben az esetben ugyanis nem jár együtt a „férfi” egyszerűbb vagy „automatikus” testi kielégülésével). Úgy tűnik, hogy a maszkulin dominancia, illetve a merev nemiszerep-struktúra megalkotása és fenntartása érdekében a „fiús lányok” a testi kielégülés bizonyos formáiról lemondanak – a „nőies test” tabuvá/érinthetetlenné nyilvánításán keresztül ugyanakkor létrehozhatnak egy *imaginárius férfit*, ami az élet más területein képessé teszi őket az uralkodó pozíciójuk megszilárdítására.